

НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНА ПОВІСТЬ

Двоє і третій або перша зустріч

ІСТОРІЯ, яку я збираюсь розповісти, почалася майже двадцять років тому.

Закінчивши роботу на Чукотці, ми вдвох з товаришем поверталися в Петропавловськ на Камчатці - на основну базу нашої фізико-географічної експедиції. Влаштувалися на невеличкому буксирному катері, що його переганяли на Камчатку.

Вийшовши з бухти Емми в Провіденському фіорді, де розташовані селище і порт Провіденіє, ми зайшли на Пlover за дозволом вийти в море. Був серпень, але на Чукотці літо таке, що рідко коли можна ходити без тілогрійки чи теплого пальта. З Берінгового моря дув холодний вітер, мрячив дрібний неприємний дощ. Та ми не залишали палуби. Над фіордом ширяли великі полярні чайки, на невисоких хвилях погойдувалися кайри, такі жирні, що не могли навіть злетіти й тікали від катерів по воді, швидко-швидко змахуючи маленькими крильцями. Однак дивилися ми не на чайок і кайр, а на стадо зубастих китів-кашалотів, які саме ввійшли до фіорду. Вони плавали метрів за п'ятдесят від катера, - мені ще ніколи не доводилося бачити їх так близько, - і ми добре розгледіли цих могутніх чорних звірів з тупими, наче обрубаними мордами.

Потім ми вийшли в море. З погодою нам не пощастило. Не те, щоб дуже штормило, але навколо було похмуро, часто мжичило, а мертвий зиб, немилосердно розгойдуючи буксир, просто виснажував.

Несподівано привітно зустрів нас Тихий океан. Сонце розігнало хмари, тільки-но пройшли ми південну межу Берінгового моря - невидиму умовну лінію від Командорських островів до Камчатки.

Майже відразу з'явилися перед нами нові мешканці моря, і мабуть, найгрізніші - велетенські дельфіни-касатки. Їх гострі спинні плавці, наче перископи підводних човнів, з'являлися з води то попереду, то позаду буксира. Коли касатки пливли майже на поверхні, перед чорним загнутим до хвоста плавцем скипав білий бурунчик. Касатки зовсім не боялися нашого буксира. Іноді вони підпливали впритул до борту, ніби драгуючи нас і пропонуючи ними полюбуватися. І ми любувалися, хоч якось і дивно говорити це, коли йдеться про тварин, які здобули у моряків усього світу славу страшних убивць.

- Біля Командорських островів завжди багато касаток, - сказав капітан нашого буксира. - На островах є лежбища тюленів та котиків - дорогі цінних, майже винищених хутрових звірів, і касатки нападають на них, коли ті спускаються з берега у воду.

Але касатки нападають не тільки на котиків і порівняно смирних тюленів, а й на моржів, озброєних міцними іклами, і навіть на великих, але зовсім беззахисних беззубих китів. Зграєю кидаються касатки на цих морських велетнів, вгризаються в них, віддирають від тіла шматки м'яса, а кит, який зник лише дрібних рачків, нічого не може вдіяти - навіть утекти, бо касатки прекрасно плавають і здатні розвивати величезну швидкість.

Відомий дослідник Антарктиди Роберт Скотт у своєму щоденнику описав один надзвичайно цікавий випадок. Його експедиційне судно зупинилося серед криги. На одну з крижин спустили собак, а фотограф подався робити знімки. Тим часом поблизу з'явилися касатки і... перейшли в наступ. Вони пірнали під крижини, піднімаючи їх трохи спинами з одного краю, щоб скинути собак і людину у воду!.. На щастя, і фотограф, і собаки лишилися цілі й неушкоджені.

Що ж до нашого буксира, то для нього касатки були не страшні, і ми могли розглядати їх скільки завгодно. Спини в них темні, майже чорні, а нижня частина тіла світла, мало не біла. Зоологи вважають, що ці два кольори мають маскувальне значення.

Коли касатки підпливали зовсім близько до буксира, ми бачили в прозорій воді їхні хвости,

поставлені горизонтально, а не вертикально, як у риби, і тупі, округлі морди з маленькими очима.

Потім касатки зникли, зникли раптово, і ми навіть не помітили, в якому напрямі.

Океан знову спустів. Вільні від вахти моряки пішли в кубрик. Я, постоявши трохи на палубі, теж спустився вниз.

Дуже втомлює нескінченна сильна качка, і під час тривалого плавання, часто навіть серед дня, клонить на сон. Проспавши години з півтори, я знову вібрався на палубу і пройшов на бак. Сонце вже почало схилитися на захід, його скісне проміння падало на воду, і здавалося, що океан потемнішав і згуснув. Тримаючись за планшир, я дивився вперед і ні про що не думав. Буває такий стан: дивишся на океанський зиб, на синє небо, яке трохи посвітлішало після полудня, на яскраві сонячні блики, відчуваєш, як торкається твого обличчя прохолодний вітер, доносячи з берега гострий і свіжий запах зелені, - і нічого тобі в цю мить більш не потрібно.

Мій безтурботний настрій було зненацька порушено: за якийсь кабельтов прямо по курсу судна виник бурун. Глибина під нами була не менш як п'ять кілометрів, і раптом - бурун!

Я скрикнув, і тієї ж хвилини різко застопорилися машини, а з рульової рубки на палубу вискочив капітан. Буксир продовжував по інерції плисти до скипаючого буруна.

- Що за чортівня! - вигукнув капітан. - І сонце, ніби навмисне, просто в очі!

З води на секунду виткнулась наче обрубана чорна морда, і ми в один голос закричали:

- Кашалот!

Так, це був кашалот, і заспокоєний капітан зняв мічманку й витер рукавом лоба. Але десь поруч був ще хтось невидимий, і з ним кашалот вів страшну, судячи з усього, смертельну боротьбу. Ми не зразу збагнули: напад це чи захист. Та ось з води метнувся довгий гнучкий батіг і знову зник. Буксир тепер був так близько від місця запеклої сутички, що, незважаючи на сутінки, я розгледів у воді вайлувате, дуже велике тіло. І тоді я крикнув:

- Кальмар! Велетенський кальмар!

Я не помилився. Ми були свідками однієї, треба сказати, досить звичайної океанічної трагедії. Велетенські кальмари, які часом досягають двадцяти метрів завдовжки, - це, так би мовити, постійний об'єкт промислу для кашалотів. Живуть ці кальмари в океанічних пучинах, на глибині в кількисот метрів, ба навіть кілька кілометрів, проте кашалоти безстрашно нирають туди і нападають на свою жертву. Таке полювання небезпечне, і на тілі багатьох кашалотів лишаються рубці - сліди ран, заподіяних їм, як гадають зоологи, велетенськими кальмарами, цими близькими родичами спрутів.

Вода продовжувала клекотіти, і на поверхні з'явилися то хвіст кашалота, то шупальці кальмара, то чиясь темна спина. А ми стояли й дивилися, мов зачаровані, на бій морських потвор, які не звертали на нас ніякої уваги.

Що примусило мене глянути вниз, у воду, - я й досі не можу збагнути. Але й тепер, коли вже минуло багато років, згадую той момент з хвилюванням: він визначив мою дальшу долю як вченого, хоч це й може здатися дещо неймовірним.

Я глянув тоді у воду - і здригнувся: з зеленої глибини, навскіс, просто до кашалота і кальмара мчала з шаленою швидкістю якась тварина. Я бачив її не довше двох секунд, але вона вразила уяву, вкарбувалася в пам'ять з точністю фотографії, і мені навіть сьогодні ввижається страшна потвора.

Чудовисько нагадувало торпеду. Темне-темне, з плавцем на спині, воно мало завдовжки не менш як десять метрів. Хвіст потвори був поставлений вертикально, як у риби, а видовжена морда переходила у довгий прямий дзьоб.

- Касатка! - вигукнув поруч мене старший механік, але страховище вже зникло.

І зараз же припинилася боротьба кашалота з кальмаром, щез бурун на поверхні океану, а через хвилину ми побачили кашалота, що виринув метрів за двісті від нас. Буксир увійшов у широку кров'яну пляму, що розходилася на місці смертельної сутички. Усі ми перехилилися через борт і стежили, як повільно занурюється

тіло загиблого кальмара. Поринаючи у воду, воно весь час здригалось, неначе хтось шматував труп знизу.

- Касатка! - повторив старший механік. - Навіть кашалоти її бояться. Оце справді звір!

Я, проте, знав, що не касатка прогнала кашалота й захопила його здобич. Це зробив хтось інший - якийсь невідомий мешканець океану,

мабуть, ще страшніший і сильніший. Там, у глибині, він почув запах крові і помчав угору...

Моряки ще довго згадували подробиці бою, а я відійшов убік і сів на кормі. У мене було таке почуття, ніби десь уже доводилося бачити це страхіття, та я не міг пригадати, де саме й коли. І ще мені здавалося, що чудовиську, яке промайнуло переді мною і зникло, чогось бракувало. Саме так, бракувало, і це особливо мучило й бентежило мене.

Нарешті, я зрозумів, чого йому не вистачало: роззявленої пащі з гострими зубами.

І вмить перед моїм мисленням поглядом виник розкритий підручник палеонтології, одна з його сторінок, де було намальовано іхтіозавра, що колись населяв моря й океани, а нині, як гадають учені, вимер.

Іхтіозавр! Ця думка буквально обпекла мене. Я спробував відігнати її, бо вона й мені самому здалася нісенітницею, проте нічого не вийшло. Я то сміявся з себе, як з останнього тупиці, то відчував себе героєм, що зробив надзвичайне наукове відкриття.

Я намагався пригадати все, що знав про іхтіозаврів, але ж знав я про них дуже мало: тільки й пам'ятав, що колись вони були, а потім вимерли, - як бачите, відомості не дуже великі. Та це не спиняло моєї фантазії, і я вже уявляв собі, як будуть вражені моїм повідомленням біологи всього світу.

І раптом я зрозумів, що ніякого повідомлення не буде, що я не зможу написати навіть невеличкої замітки, бо наука не вірить побіжним спостереженням. Мені чудовиську здалося іхтіозавром, а старшому механікові, який стояв поруч, - касаткою... Хто ж з нас правий? Усяка здравомисляча людина повірить, звичайно, не мені, а старшому механікові, бо касатки зустрічаються часто, вони всім відомі, - ми самі бачили їх зовсім недавно, - а іхтіозаври вимерли, і це вважають доведеним. А проти загальноновизнаного в науці можна виступати тільки у всеозброєнні фактів, фактів точно встановлених.

Ось чому я не опублікував про цю пригоду ніякої замітки і не зробив жодного повідомлення.

І все ж я був певен, що бачив чудовиську, дуже схоже на іхтіозавра, - вимерлого рибожщера.

Лятимерія або розмова, що запам'яталася

ПОВЕРНУВШИСЬ з експедиції в Москву, я першого ж вільного дня пішов до бібліотеки, узяв кілька книг з палеонтології й уважно перечитав усе, що стосувалося іхтіозаврів...

Життя, як вважають вчені, виникло у водах океанів і морів, і дуже довго тварини і рослини населяли ці величезні водоймища, а суша, - та сама суша, де тепер так пишню бувають луки, зеленіють ліси, живуть тисячі й тисячі видів птахів, звірів, комах, - лишалася цілком пустою, позбавленою життя. Але от поступово рослини, а далі й тварини почали вибиратися з води на вологі приморські низовини і заселили їх. Серед цих тварин були також якісь стародавні істоти, близькі до риб. Вони вийшли з моря на сушу, проте назавжди розлучитися з водним середовищем не змогли. Від них походять тварини, яких ми й називаємо земноводними. До них належать жаби, тритони, саламандри; личинки їх розвиваються у воді, а в дорослому віці більшість їх живе на суші.

Від найдавніших земноводних, у свою чергу, пішли ті тварини, які найбільше мене цікавили, - плазуни. Їх і тепер багато - змії, черепахи, ящірки, крокодили, - а був час, коли плазуни неподільно панували на Землі. Період цей так і називають - «ера плазунів». Серед них зустрічались і велетні, і малятка, і хижакі, і травоядні. Вони бігали, стрибали, повзали, вони літали над землею і... плавали в морях.

До таких належать іхтіозаври, що були колись грізними володарями океанів. Вони з'явилися в той період історії нашої планети, який учені називають тріасовим, - приблизно 185 мільйонів років тому.

Погано кінчить хижак, нездатний наздогнати свою здобич, - він неминуче загине від голоду. Перші іхтіозаври формою тіла нагадували своїх наземних родичів і, мабуть, були не дуже вправні у плавбі. Вони загинули. Вижили тільки ті, які «підробилися під риб», набули такої ж обтічної форми, озброїлися могутніми плавцями й хвостом. Справжніх іхтіозаврів за їх зовнішнім виглядом майже неможливо відрізнити від риб: вони чудово плавали, жили у відкритому океані, не відчуваючи ніякої потреби в суші. Пізніше щось подібне сталося з предками касаток, кашалотів, дельфінів, тюленів - теперішніх морських ссавців: вони походять від наземних тварин.

Але іхтіозаври вимерли. Ось уже майже 100 мільйонів років, як вони зникли з лиця Землі. Так одностайно твердили всі проглянуті мною книги. Іншого висновку я, зрозуміло, і не сподівався знайти в них. І все ж мені було якось прикро. Особливо бентежили колосальні цифри - 100 мільйонів років: адже вся писемна історія людства налічує всього лише п'ять тисячоліть!

Після цього я надовго перестав цікавитися іхтіозаврами, і мені часом навіть здавалося, що мав рацію не я, а старший механік, який вважав чудовиську звичайною касаткою. Видовжена дзьобоподібна морда, вертикально поставлений хвіст, темне забарвлення всього тіла, - усе це, кінець кінцем, могло просто привидітися.

Про шукання живих іхтіозаврів мені в ті роки годі було й думати: жодний палеонтологічний чи зоологічний музей світу, жодне, навіть найкраще, книгозховище нічого не могли підказати. Я знову зайнявся фізико-географічними дослідженнями Чукотки й Камчатки, проте десь у глибині душі плекав надію повернутися колись до проблеми, що так мене захопила. В далеких плаваннях по Тихому океану я годинами простоював на палубі коло фальшборту, вдивляючись у зелену морську глибину і марно сподіваючись, що неповторне повториться, що мені ще раз пощастить побачити фантастичне страховиську, яке так нагадає іхтіозавра... І скільки разів заходилося в мене серце, коли десь поблизу вистрибував з води дельфін чи мелькав невиразний силует касатки! Однак неповторне не повторювалося.

І коли в душі моїй майже стерлася гострота пережитого, коли трохи затьмарились образи минулого, я розповів про дивовижну подію своєму близькому другові й учителю, біологу й океанологу Триполіну. У мене була до нього справа, і, коли я приїхав на його дачу, ми спочатку працювали, а потім пішли подихати свіжим повітрям.

Минувши дачне селище, ми заглибилися в тихий осінній ліс. Шелестіло під ногами листя, шарудів дрібний дощ у вітах беріз та осик. Не пам'ятаю вже чому, але мова зайшла про море, про його нерозкриті таємниці. І я розповів Триполіну все, що бачив і пам'ятав, не утаївши й думки старшого механіка. Я майже не сумнівався, що досвідчений біолог поставиться до моєї розповіді більше ніж скептично, і вже приготувався вислухати якесь уципливе зауваження на мою адресу, але старий учений мовчав, і в темних очах його не спалахували лукаві іскорки - вірні провісники близької атаки.

Триполін зупинився і зняв капелюха. Осіння тиша, світла і трохи сумна, обступила нас; легкий шурхіт дощу майже не порушував її. Дрібні дощові краплинки бісером осідали на сивому волоссі Триполіна. Сірий рябчик, випурхнувши з кущів, пролетів зовсім близько від нас і сів на високу березу.

- Скажіть, Багров, - Триполін часто називав мене на прізвище, - чи багато знали б ми про життя лісу, коли б поїхали вивчати його мешканців на тракторі, волокли б за собою сіті, розмахували сачками й усякими ловильними апаратами - з брязкотом і гуркотом?..

На це запитання можна було не відповідати, і я тільки знизав плечима.

- А тим часом, життя морів та океанів ми вивчаємо так, - вів далі Триполін, - що це дуже нагадує трактор у лісі. І справді, вирушає в море отака собі сталева махина, стугонять мотори, вирує гвинт за кормою, шпурляють з неї у воду металеві дочерпалки, трали, сіті... Які вже тут спостереження за життям тварині Адже перший-ліпший розумний морський звір волітиме забратись якнайдалі, не дасть упіймати себе таким примітивним способом. Нема навіть сумніву, що в наші ловильні апарати потрапило в десятки разів менше морських мешканців, - особливо глибоководних, таких, що вільно там плавають, - аніж існує їх у природі. Над таємницями піднято лише край завіси. От чому я не здивувався вашій розповіді про іхтіозавра, хоч ви й чекали, що я здивуюсь або почну сміятися з вас. Навряд чи й справді перед вами промайнув іхтіозавр, хоч він, цілком можливо, існує й дотепер. Річ не тільки в тім, що ми надто мало знаємо про життя морів та океанів. Є ще й інша, на мій погляд, істотна причина, яка дає підставу чекати дуже й дуже несподіваних відкриттів.

Триполін помовчав, надів капелюха, і ми знов поволи побрели лісом.

- Багато письменників, і далекі від науки, і навіть близькі до неї, - продовжував Триполін, - створювали романи, що в них експедиції потрапляли на острів чи в невідому країну, де якимсь чином збереглися тварини, всілякі звіроящери, які скрізь на землі вимерли сотні мільйонів років тому. Я не проти цих романів. Але скажіть, Багров, чому вимирали тварини минулих геологічних епох?

- Тому, що змінювалися природні умови, до яких вони пристосувалися, - не замислюючись, відповів я.

- Цілком вірно. Це головна причина, хоч були й інші. Але з цього напрашується висновок, що стародавні тварини найімовірніше можуть зберегтися там...

- ...де умови лишаються незмінними, - закінчив я його думку.

- Або відносно незмінними, - уточнив Триполін. - А тепер порівняйте з цієї точки зору природні умови на суші й в океані...

- Я зрозумів вас. На суші вони значно мінливіші, різноманітніші, і тваринам постійно доводиться пристосовуватися до цих змін, отже, і самим змінюватися.

- Так. Тому вихідців з далекого минулого, які благополучно здравствують донині, треба шукати не на суші, як це робили автори науково-фантастичних романів, а в океані.

- Проте, якщо продовжувати ваші думки, - сказав я, - то й в океані можна виділити зону, де природні умови, хоч і не так різко, як на суші, але все ж змінюються слідом за змінами клімату, і зону, де вони практично лишаються незмінними. Я маю на увазі верхній, освітлений сонцем, горизонт моря і його глибинну частину, яка має назву «абісаль».

- Цілком з вами згоден. До цього, власне, я й вів. Мені здається, що два шляхи мають привести нас до остаточного пізнання морських таємниць. Перший з них - це провадити за морськими мешканцями спостереження так само, як за лісовими тваринами, тобто тихо, притаївшись, не полохаючи їх і не порушуючи їхнього життя; щоб багато побачити, треба самому лишатися невидимим, непомітним - це правило відоме всім зоологам. Другий шлях, як ви самі вже, мабуть, здогадуєтесь, - це проникнення в океанічні пучини, на глибину кількох кілометрів. Відомий американський зоолог Вільям Біб, який спустився на батисфері майже на кілометр, свідчить, що чим глибше, тим більше ставало морських тварин. Ви ще молоді, Багров, і багато встигнете зробити, якщо присвятите своє життя дослідженню океану. Коли наважитесь на це, займіться серйозно абісалогією - наукою про океанічні глибини. Це ще дуже молода наука, однак майбутнє у неї велике, грандіозне майбутнє...

Ця розмова і визначила остаточно мою долю. Я став «шукачем іхтіозаврів», як згодом назвав мене жартома Триполін. Звичайно, це був тільки жарт. Я не забував про зустріч біля берегів Камчатки, але моя щоденна робота була ширша, спокійніша, простіша: я спостерігав, спускаючись у легкім водолазнім апараті під воду, за морськими мешканцями, не вбиваючи і не лякаючи їх. Далеко не відразу вдалося мені як слід узятися за абісалогію, та все ж, кінець кінцем, я зайнявся нею. Але почати довелося з поверхні моря.

Коли ми в той день прощалися, Триполін спитав у мене, чи знаю я що-небудь про лятимерію. На свій сором, я нічого про неї не чув.

- Як же так! - здивувався Триполін. - Ця лятимерія викликала справжню сенсацію серед вчених.

Я тільки зніяковіло розвів руками й повинився.

- А тим часом, ця історія має безпосередній зв'язок з вашим гіпотетичним іхтіозавром, точніше, - з вашим припущенням, що це був іхтіозавр, - продовжував мене мучити Триполін. - Позаминулого літа, в 1938 році, в Індійському океані, біля узбережжя Південно-Східної Африки, цілком випадково, тралом, було піймано цю рибу - лятимерію. Належить вона до групи кистеперих, а всі палеонтологи світу були абсолютно впевнені, що кистепері риби вже давно, так само як і іхтіозаври, вимерли.

Триполін переможно глянув на мене. Я мовчав. Старий поклав руку на моє плече і лагідно промовив:

- Якщо, шукаючи іхтіозавра, ви довго не бачитимете бажаних результатів, якщо відчай закрадеться вам у душу, якщо ви раптом уважніше почнете прислухатися до нашіптування скептиків, - згадуйте про лятимерію!

Палоло або неповторне повторилося

Під час другої світової війни годі було, звичайно, й думати про широкі систематичні дослідження океанів. Проте деякі цікаві факти океанології все-таки здобула, і цим вона завдячує військовим морякам: їх повідомлення про цікаві, найчастіше - загадкові, речі з'являлись і в радянській, і в американській, і в англійській пресі. Так, з Тихого океану одного разу надійшло повідомлення, що після вибуху бомби на поверхню спливла якась дивна істота з маленькою головою, довгою шиєю та масивним тулубом. Розгледіти цю тварину як слід моряки, на жаль, не змогли, бо в розпалі бою було не до того, а коли бій скінчився, тварина вже зникла: чи то вона загинула і потонула, чи то очуняла й попливла собі далі, а може, її просто не знайшли. Там же, в Тихому океані, на катер-мисливець якось напали два морських велетні, що їх моряки спочатку прийняли за китів. Катер розвинув найбільшу швидкість, і страховиська не могли його наздогнати. Коли вони зникли з очей, хтось висловив припущення, що то були не кити, а якісь невідомі тварини, і з цією думкою, після довгих дебатів, погодилися майже всі.

Були ще й інші повідомлення, але в цілому не дуже цінні. Однак усі вони знову й знову підтверджували, що океанічні простори ще приховують від людства безліч нерозгаданих таємниць.

Незабаром після закінчення війни дослідження світового океану відновилися, в них узяли участь вчені Радянського Союзу, Сполучених Штатів Америки, Англії, Франції, Данії, Швеції, Австралії.

Саме в ці роки було споряджено в тропічні райони Тихого океану невелику радянську експедицію. Ми збиралися відвідати острови, що мають одну спільну назву - Океанія, і експедицію було названо Океанічною. Керувати нею запропонували мені, і я, хоч і не без вагань, погодився. Справа в тому, що саме тоді абісалогічний відділ Інституту океанології Академії наук СРСР почав конструювати батискаф - глибинний саморушний корабель, своєрідний підводний човен, здатний занурюватися на глибину кількох кілометрів. Я очолював абісалогічний відділ, і мені, природно, не хотілося надовго залишати інститут.

Однак, на щастя чи нещастя, конструктори підвели нас. Було ясно, що роботи по створенню батискафа затягнуться, і я прийняв пропозицію керувати Океанічною експедицією.

Наша парусно-моторна шхуна «Чайка» мала, звісно, необхідне устаткування для проведення звичайних гідробіологічних робіт, тобто для того, щоб ловити тварин за допомогою сіток, дночерпалок і т. ін. І ми збиралися провадити такі роботи. Але плани наші були ширші й своєрідніші: ми хотіли зжитися з океаном, постежити за ним тихо, як радив мені ще перед війною Триполін, не уподібнюючись тракторові в лісі.

...Останнім великим портом, куди зайшла «Чайка», був Ріо-де-Жанейро. Вздовж берегів Південної Америки і Вогняної Землі ми спустилися до мису Горн, обігнули його в ясну, хоч і не жарку погоду і вийшли в Тихий океан. У той час, коли в Москві, Києві чи Ленінграді з дерев опадає листя, а ранкові приморозки сковують тонким льодком калюжі, у південній півкулі тільки-но починається весна. Ми, звичайно, знали це, та все ж, відриваючи аркушки календаря чи ставлячи в своїх щоденниках число, мимоволі поглядали в ліюмінатор, неначе сподівалися побачити низьке похмуре небо, похилені до землі віти беріз з побурілим від дощів листям або пожовклі каштани, - і щоразу в душі трошечки дивувалися і високої блакиті, неба, і жаркому сонцю, яке опівдні світило з півночі, і темно-синьому океану, що розмірено дихав навколо.

Ми не мали наміру швидко пересікти Тихий океан. Ні, ми свідомо не поспішали. При попутному вітрі ми виключали мотор, і наша «Чайка» безшумно пливла вперед під білосніжними парусами. Часто ми лягали в дрейф. У таких випадках ми вдвох з іхтіологом Румянцевим спускали на воду легкий пліт, відпливали метрів сто від шхуни і «завмирили», як ми з ним говорили: прибирали весла і ставали німими спостерігачами.

Ви, може, думаєте, що з борту «Чайки» ми могли з таким самим успіхом спостерігати за океаном?.. Як не дивно, але це зовсім не так. Борт шхуни підносився над поверхнею води не більш як метрів на два, і все ж таки ці два

метри перетворювали нас у мешканців зовсім іншого світу, у випадкових «гостей» океану. На плоті ж ми почували себе не гістьми, а жителями океану, і океан, - часом так нам здавалося всерйоз, - також «відчував» це і ставився до нас довірливіше, охочіше розповідав про свої таємниці. Зграї тунців і макрелей легкими тінями проносилися під нами, зацікавлено придивлялися до нас акули, а морська черепаха одного разу спробувала влізти на наш пліт. На край його ми ставили інколи вночі ліхтар, світло якого приваблювало не тільки летючих рибок, а й більш рідкісних жителів океану. Так ми впіймали кілька невідомих науці риб, причому найцікавішим було те, що ці риби, не боячись нас, вистрибували з води на пліт. Приблизно за місяць після того, як наша шхуна обійшла мис Горн, уночі на пліт забралась якась незвичайна майже у метр завдовжки істота.

(Далі буде)

Твір відшукав Микола КОВАЛЬЧУК, 2014.

НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНА ПОВІСТЬ

СТРАХОВИСЬКО, яке завітало до нас, мало надзвичайно дужі плавці, схожі водночас на риб'ячі і на ласти тюленя. Ця істота, коли ми, всупереч правилам гостинності, схопили її, вчинила нам запеклий опір, і тільки завдяки щасливому випадку наші пальці zostалися цілими. Нам, однак, вдалося, відбувшись незначними подряпинами, запхнути потвору в цинковий ящик, що його гідробіологи звать гробом. Після цього ми негайно викликали ракетами шлюпку, перебралися на шхуну, налили в гріб формаліну - і незвичайний гість назавжди затих.

Уранці ми розітнули цю істоту і, на превеликий свій подив, виявили у неї незаперечні ознаки риби, як і слід було сподіватись, і такі ж безсумнівні ознаки плазуна, чого ми вже ніяк не чекали. Особливо вразило нас те, що в чудовиська, поряд з добре розвиненими зябрами, були й легені, правда, крихітні, явно недостатні для того, щоб тварина могла дихати тільки ними й жити на суходолі. Ми з Румянцевим довго сперечалися, що це за дивовижна істота: риба, яка поступово перетворюється в сухопутну тварину, чи, навпаки, сухопутна тварина, що перетворилася в рибу.

У середині листопада ми наблизилися до архіпелагу Туамоту. Першими оповістили нас про острови птахи, а потім ми помітили на виднокраї нерухомі хмари - удень вони майже завжди стоять над океанічними островами. Минула ніч, а вранці ми побачили на заході малесенький зелений куполок, - неначе краєчок темно-зеленого місяця виглянув з-за обрію, - і зрозуміли, що підходимо до острова. Колір води навколо нас змінився - з темно-синьої вона стала зеленкуватою; під куполком з'явилася біла рисочка - смуга прибою. А за дві години «Чайка» обережно йшла вздовж коралових рифів, і ми любувалися прибоєм і райдужним в'ялом бризок над острівцем.

Ми обігнули архіпелаг Туамоту з півночі й кинули якір у тихій лагуні атола Тікахау, що входить у групу островів Росіян. Вони були відкриті й описані російськими мореплавцями Коцебу, Беллінгаузеном, Лазаревим, і багато з цих островів, окрім тубільних назв, мали ще й інші, російські; атол Таенга називався островом Єрмолова, атол Макема - островом Кутузова, атол Такапото - островом Спиридова, а атол Тікахау носив ім'я Крузенштерна. Ми були першими радянськими людьми, які відвідали острови Росіян, і мабуть, через це, а також тому, що почували ми себе продовжувачами чудових морських традицій Росії, настрої у всіх був святковий.

Я забув сказати, що атолами називають коралові острівці, які мають форму підкови; з зовнішнього боку вони омиваються океаном, а всередині «підків» містяться тихі неглибокі лагуни. Всі атоли дуже схожі між собою, і тому кажуть (хоч це й не зовсім так), що людина, яка бачила один з них, бачила всі атоли. Тікахау, на який ми вирішили базуватися, нічим не відрізнявся від безлічі інших подібних острівців.

Нема жодного мореплавця, який, відвідавши Тихий океан, не описав би коралових островів. Та це й зрозуміло. Ніхто з нас, учасників радянської океанічної експедиції, не міг стримати радості, коли ми вперше побачили різнобарвні коралові рифи, зелені куці кокосових пальм, легкі гостроверхі хатини полінезійців - жителів тихоокеанських островів. І навіть потім, коли ми цілком освоїлися на атолі Тікахау, а наші нові друзі на чолі з своїм вождем Покатепітенаа так само добре ознайомилися з «Чайкою», як ми з їх сільцем, - все одно у всіх нас викликали захоплення і великі запашні квіти, і білі птахи серед різьбленого листа пальм, і такі ж великі, як птахи, метелики.

Під час відпливу ми блукали по коралових рифах, ловили омарів, крабів, риб. Прогулянки ці не завжди були безпечні, бо серед рифів ховаються отруйні морські хижакі - мурени, а навколо

рифів зграями шастають подібні до велетенських шук хижі баракуди. І все ж ми опускалися в легких водолазних костюмах углиб, спостерігали, як наполегливо загрибають воду щупальцями поліпи - схожі на непоказні квіточки будівники чудових коралових рифів. Коли б не поліпи, - Тихий океан був би пустинним, бо тільки невелика кількість його островів має вулканічне походження. Поліпи виділяють з морської води вапно і «споруджують» з нього своєрідний будиночок, що нагадує черепашку слимака. Будиночок кожного поліпа дуже малий, але ці тварини утворюють велетенські скупчення - колонії. Так виникають коралові рифи та коралові острови.

У вузьких підводних розколинах траплялися нам восьминоги; риби-«папуги» на наших очах дробили міцними щелепами вапняну шкаралупу коралів і ласували поліпами; морські зірки та схожі на них офіури повзали по дну, а велетенські молюски тридакни, потривожені нами, квапливо закривали стулки і потім уже не відкривали їх кілька годин, терпляче переживаючи небезпеку; завдяки такій винятковій обережності тридакни, мабуть, і доживають до столітнього віку².

Вранці 21 листопада ми з'їхали на берег. Наші друзі-полінезійці були дуже збуджені. Спочатку ми пояснювали їх піднесений настрій багатим виловом крабів, яких називають - і не випадково - «пальмовими злодіями». Ці великі краби озброєні надзвичайно сильними клішнями, якими легко розколюють кокосовий горіх і без усяких зусиль можуть відрізати в людини палець. Краби видираються на верхівки пальм, скидають звідти горіхи, а потім ласують ними; вони так від'їдаються на вільному кормі, що полінезійці з них самих... витоплюють масло, одержуючи по кілограму, ба навіть півтора з одного краба. «Пальмові злодії», як усякі справжні злодюжки, вважають нічні години найзручнішими для наскоків, і тому спіймати їх зовсім не легко.

Проте виявилось, що ця подія не така вже значна в житті полінезійців і не вона є причиною збудження. Вождь племені Покатепітенаа, зустрівши нас біля входу в свою хатину й почастивавши прохолодним кокосовим молоком, розповів, що, за розрахунками старих людей, сьогодні вночі розпочнеться роїння палоло і ціле селище, від малого до великого, готується вийти на промисел.

Таке повідомлення схвилювало нас, мабуть, не менше, ніж полінезійців, бо всі ми читали про це своєрідне явище в житті океану, однак нікому з нас не доводилося спостерігати його. Лише з літератури знали ми, що у вузьких щілинах коралових островів тропічної частини Тихого океану мешкають дивовижні черв'яки, яких полінезійці називають палоло.

Ці черв'яки досягають півметра завдовжки, живуть дуже скритно, не показуючись на поверхні рифів. Там, на глибині, з ними відбуваються не зовсім звичайні перетворення: у кожного черв'яка відростає довгий «хвіст», який складається з окремих члеників, начинених ікрою чи молочком. А далі палоло починає поводитися зовсім загадково, і яка тому причина - науці невідомо.

Щороку, в жовтні й листопаді, під час повного місяця у «хвостах» палоло закінчується визрівання ікри та молочка. Далі, в міру зменшення місяця, скритників-палоло охоплює трепетне, дедалі зростаюче «хвилювання», і в їхньому організмі відбуваються ще різкіші зміни: палоло починають підкорятися таємничому, дивному заклинку місяця, і що сильнішим стає цей заклик, то більший «страх» опановує передню, живу частину палоло. Тоді вони забиваються якнайглибше в розколини, а задня, хвостова їх частина так само невтримно починає пориватися з розколин на волю, у відкрите море, до місяця. Двічі на рік, у жовтні й листопаді, але обов'язково за день до настання останньої чверті місяця, напруження серед палоло досягає межі, і тіла їхні розриваються на дві частини: передня зіщулюється в розколинні, а задня виривається на волю і спливає до поверхні. Тут членики «хвоста» лопаються, молочко змішується з ікрою, а чохлики тонуть. Це відбувається відразу з усіма палоло, які населяють океан, і зветься їх роїнням.

Для полінезійців палоло - справжні ласощі; вони їдять їх сирими прямо під час лову, смажать, загорнувши в пальмове листя, солять, роблять запаси. Заздалегідь готуючись до цієї урочистої події, полінезійці випарили у величезних раковинах тридакни морську сіль і, звичайно, подбали про пальмове вино.

Слід сказати, що палоло до смаку також численним корінним мешканцям моря; тому ми сподівалися стати свідками цікавих сцен.

...Усю ніч на березі атола Тікахау полінезійці палили вогнища, і дівчата у вінках з білих квітів вели навколо них свій танок. Протяжні мелодії пісень зливалися з рівномірним рокотінням прибою, який то посилювався, то стихав,

і з шумом пальм, щогнулися під поривами пасату.

На «Чайці» ніхто не спав. Ми чекали виходу полінезійців у море. Сталося це зовсім несподівано. Нам, принаймні, здалося, що нічого не змінилося в природі, та от одна пірога з балансиrom, а далі друга, третя, четверта безшумно прослизнули повз нас і вийшли з лагуни в океан. А ті, кому не вистачило місця в пірогах, з піснями й сміхом попрямували до зовнішнього краю атола, на підвітряний бік, і кожний ніс у руках гарний плетений кошичок, оздоблений квітами й вистелений пальмовим листям.

Ми теж квапливо спустилися в шлюпки і вийшли з лагуни в океан слідом за пірогами. Майже зараз же на сході з'явилася червоняста заграва, а далі виглянув омийтий океанічними валами оранжевий край щербатого місяця. Спочатку він то з'являвся, то зникав у високих хвилях, а потім викотився на темний небозвід, потіснив зірки, і жовтаве світло його залило океан. Від повного диска зосталося трохи більше половини, і саме такий вигляд місяця чомусь особливо влаштовував палоло.

Полінезійці поставили паруси, і піроги, наче легкокрилі метелики, полинули темним океаном, лишаючи за собою зеленкуватий фосфоруєчий слід. Щоб не відстати, ми включили мотор, але шум його якось не гармоніював із святковою тишею ночі, з зеленкуватими іскрами в чорній морській глибині, з низько навислим над океаном сузір'ям Південного Хреста, з величним, хоч і щербатим, місяцем...

Я наказав зупинити мотор. Дужчав вітер, і тому море шохвилини світилося сильніше: це спалахували потривожені хвилюванням мікроскопічні організми - ночосвітки.

Відставши від полінезійських пірог і не стараючись їх наздогнати, ми обсушили весла і спустили у воду ліхтар. Вода була прозора, чиста, і ніщо не вказувало на присутність палоло. В душу мені закрався сумнів. «А чи не є все це вигадкою? - подумав я і, пам'ятаю, як сьогодні, недовіриливо подивився на безтрепетний, байдужий до земних справ місяць. - Адже неможливо, щоб оці палоло всі разом заповнили цілий океан!»

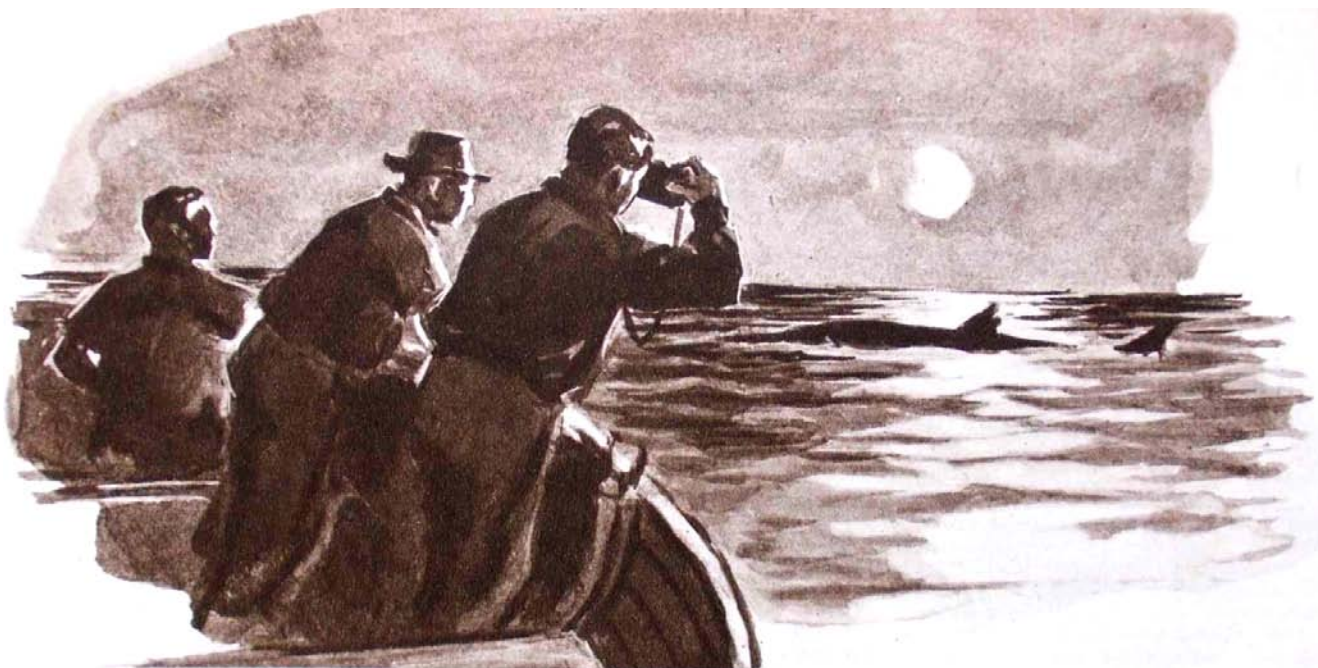
Та даремно я сумнівався. Владний заклик місяця вже був почутий у глибині коралових рифів, і години за півтори перед світанком в освітленому ліхтарем просторі показалася коротка, сантиметрів у п'ятнадцять завдовжки, звивиста стрічка, за нею з'явилася друга, третя, четверта, п'ята, а далі ми збилися з ліку: сталося майже неймовірно - почалось масове роїння палоло, і море навколо нас згустилося. Нам здалося, що навіть хвилі стали нижчими, хоч, може, це й справді тільки здалося.

Океан завирував. Спалахнули смолоскипи на пірогах - це полінезійці сачками виловлювали палоло. З берега долинали захоплені вигуки, які, зрештою, стихли - ловці, мабуть, не встояли й узялися дегустувати нову партію ласощів. Зелені струмені то там, то тут прочеркували океан - це якісь великі риби чи тварини спливали на поверхню, щоб покуштувати палоло... А «ланцюжки» палоло на наших очах розпадалися на окремі членики, і ставало їх дедалі більше.

Ми майже не вірили своїм очам. Нам ввижалося, що тут з нічого твориться життя, що ми є свідками його таємничого оновлення. І ми знову й знову в думках запитували себе, чим же пояснити, що всі палоло в одну й ту саму ніч, підкоряючись закликові місяця, кидають свої затишні житла... Проте, хоч ми й не могли пояснити, як доходить цей заклик до палоло і чому вони відгукуються на нього саме за день до настання останньої чверті місяця, біологічна доцільність того, що тут відбувалося, не викликала у нас ніякого сумніву: роїння палоло забезпечувало продовження їх роду і широке розселення.

І ніби усвідомлюючи, що на наших очах відбувається щось надзвичайне, велике, ми всі мовчали, наче боялися недоречним словом завадити природі.

Пальці Румянцева з несподіваною силою вп'ялися в моє плече. Я озирнувся. Метрів за сімдесят-вісімдесят від нас просто по поверхні океану пливла велетенська тварина. Над водою видно було тільки високий спинний плавець і частину спини. Тварина пливла неквапливо, і не по прямій лінії, а по колу, дедалі наближаючись до нас. На якусь мить з води вистромився вертикально поставлений хвіст, а потім у прозорім зеленкуватім освітленні ми

побачили довге торпедоподібне тіло й морду з витягнутим дзьобом. Чудовисько, видно, ласувало палоло, але те саме фосфоричне світло морських організмів, яке дало нам змогу розглянути загальні обриси тварини, заважало роздивитися її в подробицях. Румянцева швидко націлився фотоапаратом з дуже чутливою плівкою і кілька разів клацнув...

А чудовисько повільно пливло собі далі, описуючи широку дугу. І раптом його не стало. Усе це було б дуже схоже на галюцинацію, якби ще довго не виднівся у воді залишений твариною зеленкуватий слід, що зникав у глибині.

І знову мою свідомість обпекла думка: «Іхтіозавр!»

Проте я не наважувався вимовити це слово вголос і чекав, що скаже досвідчений іхтіолог Румянцева. Але й він мовчав, здивовано знизуючи плечима.

- Що за дивовижна істота! - мовив він нарешті. - Ніколи такої не бачив.

- Мабуть, касатка, - відповів я не без заміру: в глибині душі я сподівався, що Румянцева мене спростує.

І він не забарився це зробити.

- Та що ви! Нічого схожого! - заперечив Румянцева, навіть не підозрюючи, як я зрадив його відповіді.

Румянцева почав докладно описувати мені зовнішній вигляд касаток, а я слухав його й тріумфував. Здається, неповторне повторилося!

Шкода тільки, що видиво було майже таким же короткочасним, як і вперше. Я скептично глянув на фотоапарат Румянцева і поцікавився, чи є надія, що знімки вийдуть.

- Надія, звичайно, є, - відповів він. - Але ж ви самі бачите, яке освітлення...

Незабаром мало зійти сонце; дрібні зірочки погасли. Роїння палоло не припинялося, дедалі більше ланцюжків спливало на поверхню океану, але ми несподівано втратили інтерес до цього явища, хоча й знали, що найбільша інтенсивність роїння палоло припадає на схід сонця; загадкові мешканці темних розколин починають свою шлюбну карусель у хисткому місячному світлі, а закінчують під яскравим промінням сонця.

Мабуть, тому, що на світанку похолоднішало, мене почало морозити. Я взявся за весла і мовчки попрямував у бік лагуни. Коли на сході, віщуючи близький день, з'явилася попеляста смуга, до нас долинула весела пісня. Це поверталися з багатим виловом полінезійці.

Сонце з'явилося над обрієм враз, наче хтось виштовхнув його з океану. І коли проміння його впало на зелені, вологі від щедрої роси крони кокосових пальм, а білий кораловий пісок на березі знову сліпуче заблищав, наша шлюпка досягла входу в лагуну. Я востаннє оглянувся на океан: від величезної кількості ікри і молочка він став опаловим.

Слідом за пірогами полінезійців шлюпка наша увійшла в лагуну і пришвартувалася до борту «Чайки».

Ні цілком законне бажання відпочити після втомної, безсонної ночі, ні запрошення на свято в село (а нас повідомили, що організатори торжества вже розлили у черепашки тридакни пальмове вино), - ніщо не змогло зупинити нас з Румянцевим. Не домовляючись і не відповідаючи на запитання здивованих учасників експедиції, ми кинулись у фотолaboratorію і зачинились там.

Надії наші не справдилися. Вірніше, те, що могло вийти на фотографії, - вийшло: це були хистке, у світлих фосфоричних смугах море і чорна спина невідомого чудовиська з гострим плавцем.

Румянцева засмутився не менше, ніж я.

- Ні, це безумовно не касатка, - доводив він мені. - Та хіба на такому знімку розбереш, хто це?

А я думав, що це іхтіозавр, але так і не наважився поділитися своїми міркуваннями з Румянцевим.

І в мене було таке передчуття, що незабаром я знову зустрінуся з таємничим мешканцем океану. Чому воно раптом виникло, пояснити не можу, але передчуття збулося. Правда, не так, як малювала мені фантазія, бо побачити іхтіозавра на власні очі не пощастило.

І тоді я вперше і востаннє в житті позаздрив людям, корабель яких було розбито і які мало не загинули в океані.

Амок або сплетення несподіванок

Чи не доводилося вам чувати про дивну і страшну хворобу - амок? Цей невиліковний приступ шаленого сказу, несвідома жадова вбивства уражає жителів Малайського архіпелагу, але, на щастя, досить

рідко. Людина, хвора на амок, вихоплює з-за пояса довгий ніж і, втрачаючи всякий контроль над собою, мчить вулицею села чи міста, вбиває й калічить усіх зустрічних - чоловіків, жінок, старих, дітей. Врятуватися від нещасного хворого можна тільки вбивши його.

Вас може зацікавити, чому я, розповідаючи про зустрічі з таємничим чудовиськом, подібним до іхтіозавра, згадав про цю рідку і маловідому у нас хворобу.

Згадав я про неї, звичайно, не випадково. Справа в тому, що й у мешканців океанів бувають приступи, схожі своїм зовнішнім виявом на амок. Але що це: хвороба чи нез'ясовний вибух люті, - науці, як і багато чого іншого з життя океану, поки що невідомо.

Цілком точно встановлено, що такі незрозумілі приступи бувають у меч-риби. Ця, нерідко у п'ять метрів завдовжки, велика риба, озброєна довгим гострим і надзвичайно міцним «мечем», раптом починає поводитись якось дивно: кидає полювання і, розвиваючи швидкість до 90 кілометрів на годину (це швидкість торпедного катера!), мчить по поверхні океану. Подібно до людини, враженої амоком, меч-риба нападає на все, що зустрічається на її шляху, нехай це акула, кит, шлюпка, рибальський баркас чи навіть корабель, з яким їй завідомо не справитися. Зустрівши беззахисного кита, ця риба з розгону встромляє у велетенську тушу свого меча і часом пливе далі, а іноді, хоч сама вона й не їсть китового м'яса, осатаніло орудує мечем, аж доки жертва спливе кров'ю і здохне. Хижак без великих зусиль пробиває дно дерев'яної шлюпки, чи навіть відразу обидва борти навиліт, і при цьому калічить рибалок. Без вагання кидається меч-риба також на кораблі, причому нерідко так глибоко вганяє меч у корпус корабля, що потім не може його витягнути і обламує. Якось меч-риба напала на англійське китобійне судно. Коли воно повернулось на батьківщину і стало у док на ремонт, виявилось, що меч-риба завдала удару такої сили, що пробила двосантиметрову мідну обшивку, семисантиметрову дошку під нею, дубову колоду в тридцять сантиметрів завтовшки і днище діжки з ворванню!

Незабаром ми переконалися, що приступи нез'ясовної, подібної до амоку, люті властиві не тільки меч-рибі.

Ми вже збиралися залишити гостинний атол Тікахау, коли зовсім несподівано радист «Чайки» прийняв сигнал біди з шхуни «Діана», яка поверталася на Таїті з вантажем копри. Ця підсушена на сонці м'якоть кокосових горіхів є для більшості маленьких тихоокеанських острівців єдиним предметом вивозу. На атолі Тікахау тубільці теж заготовляють копру, і ця обставина трохи псувала наше, взагалі чудове, враження від коралових островів, і зокрема від атола Тікахау. Справа в тому, що, пров'ялюючись на сонці, копра трохи підгниває і від неї йде солодкуватий запах, який іноді відчуваєш навіть в океані ще задовго перед тим, як з води вирине низький кораловий острівець; до того ж, над копрою завжди носить сила-силенна жирних мух, що також не прикрашає острів.

Однак для полінезійців копра має безумовне економічне значення, хоча скупники копри жорстоко обдурюють їх. Раз чи двічі на рік скупники відвідують коралові острівці і забирають копру, приготовлену до їх приїзду. На спеціальних заводах з копри одержують кокосове масло.

Прийнявши сигнал біди з «Діани», ми, звичайно, не стали моралізувати з приводу взаємовідносин між купцями і тубільцями: в океані гинули люди, і треба було негайно вирушати їм на допомогу. «Чайка» розвинула граничну швидкість, і атол Тікахау незабаром зник з очей. Десь опівдні у сильний морський бінокль ми побачили спочатку щогли, а потім і кістяк невеликої шхуни, значно меншої за нашу «Чайку». Мабуть, «Діана» наскочила на риф, хоча на навігаційну карту цього району підводні рифи нанесені не були.

За один кабельтов від «Діани» «Чайка» лягла у дрейф і поступово зблизилася з пошкодженою шхуною. Ми гадали, що потерпілі негайно завезуть до нас на шхуну буксирний трос, але темношкірі матроси тільки енергійно розмахували руками, щось намагаючись нам пояснити, а шлюпки не висилали. Нарешті, капітан «Діани» англійською мовою прокричав у рупор, що гребних суден на шхуні немає.

Ми були трохи здивовані цим, однак зараз же спустили свою шлюпку і за якихось три хвилини зійшли по трапу на «Діану». Нас зустрів капітан і власник шхуни - рудуватий англієць Джонсон, який кинувся тиснути нам руки й дякувати за згоду подати йому допомогу. Джонсон був явно наляканий і розгублений. Як не дивно, але й звичні до всього матроси-таїтяни теж мали такий вигляд, ніби щойно пережили смертельну небезпеку. Навряд щоб їх так налякав риф, на який вони наскочили.

Далеко не відразу ми збагнули, що саме сталося з «Діаною». Капітан Джонсон почав зі скарг на долю, він казав нам, що геть розорений, що «Діані» більше не судилося плавати, що вона придатна тільки на дрова і що сам він, капітан Джонсон, жалкує, що не загинув під час цього жахливого випадку. Нарешті, з його плутаної розповіді ми зрозуміли, що «Діана» плисти не може і не затонула тільки тому, що сидить на міліні, вірніше, на рифі. Ми пройшли на корму і переконалися, що капітан говорить чистісіньку правду - кормова частина «Діани» була пробита наскрізь, наче тараном.

Нічого не розуміючи, ми глянули на Джонсона, та бідолаха був такий засмучений, що дошкуляти йому запитаннями ми просто не наважилися.

Я доручив капітанові «Чайки» про все домовитися з сером Джонсоном, а сам наблизився до

матросів і почав з ними розмову. Те, що я почув, привело мене в такий стан, що я мимоволі схопився за голову і застогнав.

- Де воно? Де? - закричав я і кинувся до Джонсона, вимагаючи, щоб він негайно сказав мені, куди вони поділи тіло тварини.

Джонсон виразно показав пальцем за борт, і я знову схопився за голову.

- Що ви накоїли! Як ви могли! - крикнув я зовсім розгубленому Джонсону і кинувся в шлюпку.

За кілька хвилин я видерся на борт «Чайки», а через чверть години ми з Румянцевим у легких водолазних костюмах-аквалангах уже занурилися в океан під кормою «Діани»...

А втім, якщо я розповідатиму так плутано, ви, мабуть, не зрозумієте мене. Тому спробую спочатку описати обставини загибелі «Діани» так, як сам їх уявляю.

Капітан Джонсон вів «Діану» тим шляхом, яким проходив уже не раз, і завжди щасливо. Може, він тоді трохи відхилився від визначеного курсу, а може, за рік змінилася конфігурація дна (і таке буває), але раптом почувся відчайдушний крик матроса, який випадково опинився на носі, і Джонсон побачив, що вода попереду зелена, як це звичайно буває на м'яких місцях. «Риф!» - промайнуло у нього в думці, а за кілька секунд сильний удар трусонув корпус «Діани», і всі виразно почули, як захрустів під днищем шхуни розчавлений поліпняк. На щастя, швидкість «Діани» була невелика, і днище шхуни не проломилося від удару. Матроси-таїтяни, - прекрасні плавці, як і всі полінезійці, - негайно кинулися за борт і встановили, що форштевень шхуни врізався в риф, а корма зависла над океанічною безоднею.

Так перша фатальна випадковість поставила «Діану» в скрутне становище, проте дуже великої небезпеки в цьому не було; капітанові Джонсону, бувалому морякові, доводилось і раніше сідати на рифи і благополучно сходити з них. Він знав, що неминуха загибель чекає того, хто наскочить на риф з навітряного боку атола: океанський прибій напевно розіб'є судно. Та Джонсону щастило в минулому, пощастило й тепер: на схід від того місця, де він наскочив на риф, тягнулась гірлянда низьких острівців, об які дробились океанські вали; а тут невисокі хвилі лише трохи піднімали і опускали «Діану».

Переконавшись, що задній хід не допоможе знятися з рифа, капітан послав одного з матросів на марс, і той згори помітив, що поблизу знаходиться ще один риф. Це цілком влаштувало Джонсона. Він наказав спустити шлюпку і завести нею якір з тросом на риф, щоб потім за допомогою лебідки стягнути шхуну на глибоку воду. Шлюпка благополучно досягла другого рифа, матроси скинули якір і, переконавшись, що він міцно застряв у розколинах, попливли назад.

Саме тоді й сталося те, чого ніяк не можна було передбачити.

Приблизно за два кабельтових від шлюпки на поверхню виринула якась морська тварина темного кольору з високим спинним плавцем і з величезною швидкістю помчала прямо до шлюпки. Таїтяни налягли на весла, поспішаючи звільнити дорогу тварині, але майже відразу зрозуміли, що невідомий звір нападає на них. Уже самі розміри тварини говорили про те, що від удару шлюпку неминуче розтрощить. Не звертаючи уваги на крики з шхуни, таїтяни кинули весла. У наступну мить від шлюпки лишилися самі тріски, а чудовисько з розгону промчало далі. Воно не завдало таїтянам майже ніякої шкоди, - лише в одного з них, торкнувши його боком, тварина обдерла на нозі шкіру. Та на таку дрібницю ніхто й уваги не звернув. За півхвилини моряки вже видерлися на шхуну.

Вони ледь встигли обговорити подію і тільки-но почали зчлювати розірваний страховиськом міцний манільський трос, коли раптом потерпілий таїтянин, який сидів поблизу і перев'язував ногу, скрикнув: потвора, трохи відпливши і розвинувши майже неймовірну для живої істоти швидкість, мчала прямо на «Діану», явно збираючись таранити її.

(Закінчення в наступному номері)

Твір відшукав Микола КОВАЛЬЧУК, 2014.

НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНА ПОВІСТЬ

БІЛИЙ БУРУН скипав на ультрамариновій поверхні океану перед чорним плавцем тварини, і моряки, охоплені жахом, кинулися з корми на бак і вхопилися хто за що встиг.

Страшний удар, порівняно з яким удар об риф здався легким щиглем, струсонув «Діану», і борти її затріщали так, ніби їх проломили тараном. Троє матросів, звалившись від поштовху в море, щось з жахом закричали Джонсону, ледь виринувши на поверхню. Ніхто не звернув на них уваги. Капітан чекав, що шхуна зараз же піде на дно, і в думці попрощався з усім на світі, але шхуна при ударі ще міцніше сіла на риф - і це врятувало її. Трохи опам'ятавшись, капітан разом з матросами кинувся на корму і побачив, що її розбито, наче снарядом. Та найбільше вразило капітана застрягле у шхуні чудовисько (саме про це кричали матроси, які впали в океан): з лівого борту стирчав вертикально поставлений хвіст, а з правого - витягнута морда з довгим дзьобом. Страхіття рвалося на волю, стрясаючи шхуну, до якої несподівано потрапило в полон, але розлучені матроси випустили йому в череп усю обойму з бойової гвинтівки, і чудовисько назавжди стихло.

От коли б на «Діані» був у той час бодай один учений чи людина, яка, хоч трохи, тямала б у біології! Якими цінними відомостями збагатилася б тоді наука! На жаль, проблеми океанології не цікавили ні капітана Джонсона, ні його відважних супутників-таїтян. Вони розпиляли й розітнули тушу потвори на шматки і все це кинули за борт, радіючи, що помстилися за свою біду.

Коли я вислухав матросів, мені, звичайно, передусім згадалася величезна меч-риба з властивими їй приступами люті; я майже не сумнівався, що саме вона напала на шлюпку і шхуну. Але меч-риба має дуже характерне забарвлення, зв'язане з її способом життя: спина в неї блакитна, з червонястим відтінком, а череву синяве; меч-риба завжди тримається біля поверхні океану, і така розцвітка має маскувальне значення. Проте і таїтяни, і капітан в один голос твердили, що чудовисько, яке напало на них, було темне, майже чорне, а верхня і нижня дзьобоподібні щелепи мали однакову довжину, тоді як у меч-риби верхня щелепа значно довша за нижню; саме вона й утворює меч. Таїтяни казали також, що меч-риба їм добре відома, а такого страховиська вони ніколи раніше не бачили і навіть не чули про нього від старих людей.

Ця розповідь і примусила мене стрімголов кинутися в шлюпку і поспішно зануритися в глибину,

Однак далі ми поводитися дуже обережно. Насамперед ми оглянули все навкруги і переконалися, що матроси не помилилися: ніс «Діани» міцно сидів на блідо-рожевому кораловому рифі, а корма зависала над темно-зеленою безоднею. Про те, щоб досягти її дна, нічого було й мріяти. Лишалося сподіватись, що хоч якась частина тулуба невідомого чудовиська застряла серед гілочок коралів на доступній для нас глибині. Спихвату ми не взяли з собою підводних рушниць, і все наше озброєння складалося лише з коротких ножів.

В легкому водолазному костюмі - аквалангу можна пробути під водою понад півгодини. Нам пощастило: хвилини за десять на порівняно невеликій глибині ми знайшли обрубаний хвіст потвори. Потім ми занурювалися ще багато разів; цим капітан Джонсон, який вважав, що ми займаємося дурницями, був дуже незадоволений. Ми ризикували, досягаючи глибини, де вже можливе «сп'яніння морем»: воно кличе поринути ще далі, в таємничу пучину, звідки вже ніколи не вибратись. І все-таки нічого, крім хвоста, ми не знайшли.

Вже пізніше, коли «Чайка», взявши на борт екіпаж «Діани», прямувала до Таїті, ми з Румянцевим старанно познайомилися з нашим єдиним трофеем. Деталі цього дослідження можуть зацікавити тільки спеціаліста, і я на них не зупинятимусь. Скажу відразу про головне.

В хвостовому плавці невідомого чудовиська скелет загинався в нижню лопать. Нас з Румянцевим це відкриття так вразило, що деякий час ми від здивування не могли вимовити й

слова. Справа в тому, що така будова хвоста властива для іхтіозаврів. І я розповів Румянцеву про свої здогади й припущення.

У Москві ми разом опублікували невелику замітку з довгою і нудною назвою: «До питання про деякі особливості будови різнолопатевого (гетероцеркального) хвостового плавця...»

І т. д. Лише наприкінці замітки, не роблячи ніяких висновків, ми вказали, що аналогічну будову мали хвостові плавці іхтіозаврів.

У промені світла або таємниця лишається нерозкритою

БЛИЗЬКО двох років провела радянська океанічна експедиція в просторах Тихого океану. Робота наша була дуже цікава, захоплююча, ми пізнали багато нового і, отже, принесли, - нехай невелику, - користь науці.

Та хоч як приємно мандрувати в Тихому океані, настав день, коли всіх нас невимовно потягло на Батьківщину. Жителі півночі, ми засумували за осінніми пронизливими холодами, за сніжними зимами, коли тільки ялини й сосни наважуються зеленіти наперекір завірюхам, за нашими холодними, але любимими серцю веснами... Та нічого цього на було навколо нас: вічне літо панує на тропічних островах Тихого океану; цілий рік рясніють розкішні запашні квіти, пурхають зніжені теплом птахи, плодоносять кокосові пальми. Так, тільки там ми по-справжньому збагнули всю принадність життя із швидкою зміною явищ і подій. І коли, минувши екватор, ми побачили на півночі Велику Ведмедицю, на палубі «Чайки» залунало захоплене «ура!» Срібний ківш сузір'я висів низько над водою, і ручка його купалася в чорних океанських хвилях, та все ж він з'явився, а Південний Хрест, яким ми любувалися два роки тому, потонув в океані - і ми щиро раділи з цього!

Прошу вибачити мені за цей, можливо, не зовсім доречний відступ. Адже справа зовсім не в наших переживаннях і настроях. Усе це тим більш зайве, що, починаючи розповідь про останній епізод, я відчуваю глибоке незадоволення собою і - визнаю чесно - деяку ніяковість перед тими, в кого вистачило терпіння познайомитися з моїми записками. Чому саме в мене такий смутний настрій, ви зрозумієте, коли дочитаете їх до кінця.

Повернувшись до Москви, я насамперед поцікавився, наскільки посунулися роботи по створенню батискафа - підводного корабля. Не без жалю товариші повідомили мене, що ця справа дещо затягається.

Мене це, звичайно, засмутило. Але взявши на себе після короткого відпочинку керівництво абісологічним відділом Інституту океанології, я зрозумів, що є об'єктивні причини для затримки і нема підстав підозрювати своїх товаришів у лінощах та забарності. Я знав, що, крім нас, радянських вчених, батискафи конструюють також французькі, бельгійські, італійські вчені і що вони теж натрапляли на труднощі. На жаль, у ті роки контакти між ученими різних країн ще не були досить міцними і діловими, ми не мали змоги обмінюватись досвідом, і це завдало немалої шкоди науці.

Я пишу ці рядки ясного жовтневого ранку 195... року. Наша абісологічна експедиція вже закінчила роботу. Занурення батискафа в пучину Курильської глибоководної западини відбулося. Та мені здається, що, перш ніж перейти до розповіді про нашу експедицію, я мушу віддати належне тим героям, які почали дослідження океанічних глибин задовго до нас.

Першими покорителями повітряних просторів були спортсмени-стрибуни. Вони встановили ту межу, до якої людина здатна піднятися вгору без літальних апаратів. Виявилось, що «злетіти» людина може більш як на два метри, а протриматися в повітрі - всього кілька секунд.

Першими покорителями океанічних глибин були пірнальники. Вони теж встановили межу занурення людини в океан і час, протягом якого вона може там пробути. Їх результати солідніші: пірнути людина може метрів на двадцять, і зрідка навіть на тридцять, а пробути під водою - хвилин зо дві.

Та хоч як гордо звучать ці результати у спортивних хроніках, люди давно зрозуміли, що такими примітивними засобами ні повітря, ні океан не підкорити, що ці стихії можуть стати підвладними лише людині, озброєній особливими апаратами. І люди почали мріяти про крила, щоб завоювати повітряні простори, і про водолазні костюми, щоб проникнути в глиб океану.

Нині повітряні простори вже підкорені. Але цього не можна сказати про глибини океану. Повітроплавці випередили підводників. А колись, на світанку людської культури, підводники йшли попереду.

За легендою, першим дослідником підводного світу був знаменитий полководець стародавніх часів Олександр Македонський. На прохання свого вчителя Аристотеля він нібито опускався на дно в особливому прозорому дзвоні, щоб спостерігати за життям риб. Та ж легенда запевняє, що Олександрові Македонському пощастило побачити потвору, яка цілих три дні пливла повз нього і ніяк не могла проплисти - такою вона була великою! І нехай творці легенди трохи перебільшили; але хіба не свідчить ця вигадка, що навіть у сиву давнину люди сподівалися зустріти в підводному царстві фантастичних істот!

Чимало людей спускалось під воду і після Олександра Македонського. Та розгорнутий наступ на океанічні глибини почався зовсім недавно - лише кілька десятиріч тому.

Якщо уявити собі океан розрізаним від поверхні до дна, то його можна порівняти зі склянкою густого чорного кофе, на поверхні якого плаває тонка молочна плівка. Вона символічно зображатиме так звану зону фотосинтезу, тобто верхній, освітлений сонячним промінням і населений зеленими водоростями горизонт океану, а кофе - решту

океану, його темну частину. Зона світла кінчається на глибині ста п'ятдесяти - двохсот метрів, а максимальна глибина океану досягає майже одинадцяти тисяч метрів.

Проникати в зону світла люди навчилися і на підводних човнах, і в металевих скафандрах, і навіть у легких водолазних костюмах. Однак уся темна частина океану до останнього часу залишалася неприступною для людини, яка вміла опускати на великі глибини різні прилади і добувати з дна різних тварин, колонки ґрунту. Та цього було недосить: люди мріяли самі побувати в океанічних пучинах. Це довго не вдавалося тому, що на великих глибинах тиск води у сотні разів більший за тиск повітря на поверхні суші і може, як шкаралупку, розчавити сталевий корпус корабля.

Уперше люди спустилися в океан на кілометрову глибину лише в 1934 році. Це зробив в особливій кулі (батисфері) американський біолог Вільям Біб. Значення цього подвигу для науки важко переоцінити, але вже тоді вчені зрозуміли, що батисфера - нерухома металева куля, що висить на тросі - саме через свою нерухомість не дуже зручна для абісалогічних досліджень. Думка вчених і конструкторів почала працювати над створенням батискафа - саморушного глибоководного корабля.

І батискафи було створено одночасно в Італії за проектом бельгійця Пікара і у Франції інженером Вільмом та його товаришами. Один з батискафів опустився в Атлантичний океан біля західних берегів Африки на глибину, що здавалася раніше недосяжною: більш як на три тисячі метрів!

Ми трохи відстали від своїх зарубіжних колег, проте в абісалогії стільки нерозв'язаних проблем, така кількість таємниць ховається в темряві океанічних глибин, що особливо журитися нікому з нас не спадало на думку. Ганяючись за рекордами, наука рідко збагачується великими відкриттями. Мене і моїх співробітників значно більше приваблювала спокійна, планомірна робота, яка - в цьому ніхто з нас не сумнівався - обов'язково повинна була привести нас до розв'язання багатьох важливих проблем абісалогії.

Ось як стояла справа в рік виїзду на Далекий Схід першої радянської абісалогічної експедиції.

При виборі району дослідження у нас не виникло ніяких сумнівів і вагань: усі відразу висловилися за Тихий океан, за Курильську глибоководну западину. Район цей зручний з багатьох причин. По-перше, це найближча до Радянського Союзу океанічна пучина; по-друге, роботи на батискафі важко провадити без берегової бази, і ми вирішили організувати таку базу на одному з Курильських островів. Та була ще одна важлива причина, яка примусила нас обрати саме цей район. Справа в тому, що всі вчені-абісалоги одностайно твердять, що провадити спостереження на великих глибинах, в умовах цілковитої темряви надзвичайно важко: лише небагатьох тварин вдається добре роздивитися, частими є випадки обману зору, і бувало навіть так, що один із спостерігачів цілком виразно бачить тварину, показує її іншому спостерігачеві, а той нічого не може розгледіти! Тут важливо знати, з якими тваринами можна зустрітися в глибині океану - це допоможе визначити їх. У дослідженні Курильської западини на експедиційному судні «Витязь» довелося брати участь і мені, і моїм помічникам, отже, тваринний світ западини був нам частково відомий.

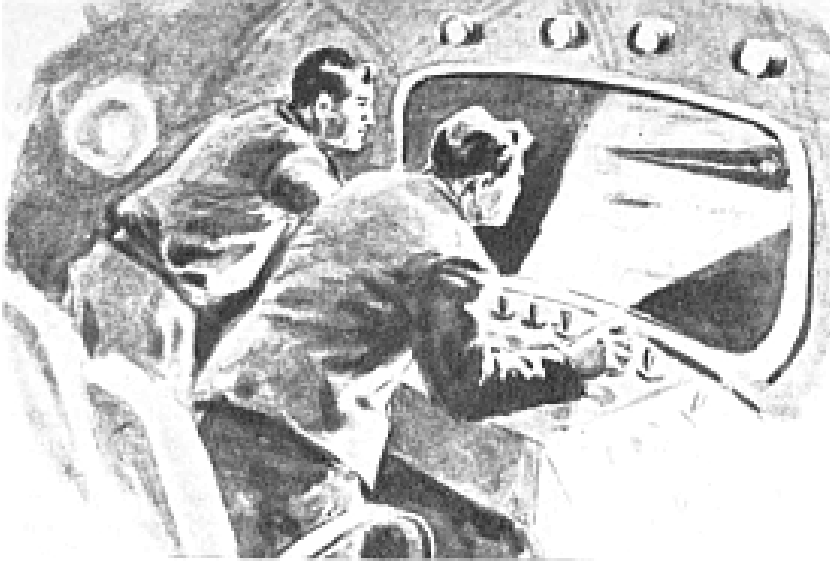
Ясний погожий день 18 серпня 195... року назавжди залишився в пам'яті всіх учасників експедиції. В цей день рано-вранці експедиційне судно «Топорок», на якому знаходився батискаф, залишило берегову зону і через три години лягло в дрейф над Курильською западиною. Ехолот підтвердив показання карти: глибина океану під нами досягала 8 560 метрів...

Наш батискаф уже пройшов попередні випробування без пасажирів, і тепер ми з Румянцевим зайняли свої місця в його тісній кабіні. Стріла винесла нас за борт і опустила на воду. Батискаф занурився на кілька метрів, і відразу з сонячно-синього світу ми потрапили в інший світ - зеленуватий. Потім ми ненадовго спливли і знову занурилися. Щойно розсіялись бульбашки повітря біля ілюмінаторів, я глянув угору і побачив зеленувато-прозору «покрівлю», яка розмірено погойдувалася над нами...

Перевіривши показання приладів і переконавшись, що на батискафі все гаразд, ми почали повільно занурюватися. Спочатку світла було досить - батискаф проходив через пронизану сонячним промінням зону фотосинтезу, і за склом пропливали кущі зелених водоростей, зграї дрібних рибок. Батиметр - прилад, який показує глибину занурення, - підтверджував, що глибина поступово збільшується: п'ятдесят, вісімдесят, сто метрів, сто п'ятдесят... Нам здавалося, нібито ще досить світло, та коли я спробував писати, то переконався, що нічого не видно; ми наближалися до межі зони фотосинтезу. Нижче сонячне світло ще можна виявити, але воно вже таке слабке, що зелені рослини жити там не можуть.

Повз ілюмінатори батискафа, як і раніше, зграйками і поодиночі проносилися риби, велично проповзла велика оранжева медуза, мало не зачепивши скло довгою бахромою щупальців.

Сутінки дедалі густішали, і це утруднювало спостереження, а нам ще не хотілося вмикати прожектори; ми включили їх тільки на глибині семисот метрів.

Треба сказати, що проблеми абісалогії зовсім не вичерпуються вивченням тваринного світу океанічних глибин. Ні, абісалогія - наука комплексна, і її цікавить усе, що таїться в глибинах океану: і зміна тиску з глибиною, і послідовність зниження температури, і те, як усе це позначається на характері хімічних реакцій, як змінюються властивості води при низькій температурі і великому тиску, як взаємодіють живі організми з зовнішнім середовищем і між собою, як розподіляються вони в глибинах і чим

живляться, яка роль бактерій у житті абісали (там вона, мабуть, більша, ніж у верхніх горизонтах), що відбувається в донному мулі, як впливають на життя процеси радіоактивного розпаду, яка доля космічного проміння, що проникає в океан, та багато чого іншого.

Природно, що шляхом безпосереднього спостереження і кінозйомок можна було розв'язати тільки дуже незначну частину цих проблем. Тому зовні наш батискаф мав особливі прилади для фіксування всіх змін у навколишньому середовищі та передачі відомостей до нас у кабіну.

Я на мить відвернувся від ілюмінатора, щоб глянути на лічильник зовнішнього термометра, а коли знову подивився в ілюмінатор, встиг помітити, як на дальньому кінці прожекторного променя промайнула довга тінь. Я подумав, що цьому невідомому мешканцю повинно тут бути не дуже жарко (було всього плюс два градуси), і погасив світло. На досить великій відстані від батискафа повільно рухались два ланцюжки вогнів - ніби вночі біля самого обр'ю по морю йшов пароплав. Вогні було видно цілком виразно, але вони не освітлювали навколишнього простору. Я направив батискаф до цих вогнів, але в ту ж мить вони зникли. Судячи з вогняних ланцюжків, власник їх мав у довжину принаймні три метри. На відміну від поверхні, в глибині океану ніколи не буває бур: вода тут майже нерухома, інертна, і тому я дуже здивувався, коли відчув, що батискаф злегка загойдався. Батиметр показував глибину близько дев'ятисот метрів. Я ввімкнув прожектор і мимоволі відсахнувся від ілюмінатора: прямо в яскравий промінь ткнулася тупорила істота з могутньою верхньою і маленькою нижньою щелепами. Я впізнав кашалота і запідозрив, що це перший акт трагедії, кінець якої багато років тому мені довелося бачити поблизу берегів Камчатки. Мабуть, кашалот пірнув на таку глибину, переслідуючи гігантського кальмара. Що було далі, я так і не бачив.

Хвилини за сорок я вимкнув прожектор і попросив Румянцева зробити те ж саме. Ми знаходилися майже на двокілометровій глибині і обидва одночасно подумали, що ніколи досі навіть приблизно не уявляли собі, що таке темрява! «Темно, як уночі», кажуть там, на землі, - сміялися ми вголос. Ні, порівняно з тим, що оточувало нас, уночі на землі зовсім ясно! Я навіть не можу сказати, що навколо нас була чорнота. Ні, ця темрява не мала кольору, це був справжній морок - густий, непроглядний, одноманітний - адже ніколи за всю історію нашої планети не проникав сюди промінь світла! У глибині цього мороку переміщались якісь світлі цятки; їх можна було б порівняти з зірками в нічному серпневому небі, але зірки осявають небо, а світло цяток не поширювалося навіть за їх межі.

Довга червона смужка наблизилась майже впритул до ілюмінатора, і раптом поблизу вибухнула невелика вогняна куля. Я зараз же ввімкнув прожектор - і не спізнився: мені вдалося розгледіти, що смужка лише прикрашає довгу і гнучку рибу, вірніше є принадою на кінчику її хвоста. На цей «гачок» упіймалася друга, трохи менша риба, яку негайно було проковтнуто.

На глибині близько трьох кілометрів повз ілюмінатор батискафа пропливли якісь дивні риби, схожі на відомих науці «вудильників». У кожної з них було плоске, стиснуте з боків тіло, а від голови, наче антени, відходили вгору два тонких довгих вуси з світними кульками на кінцях.

«Вудильники» раптом зникли, як здалося мені, без усякої на те причини; і зараз же крізь промінь прожектора промчала веретеноподібна істота, роздвигавшись яку я не встиг. Очевидно, вусики-антени «вудильників» уловлюють коливання води і допомагають орієнтуватися в темряві: якщо коливання сильне, - значить наближається велика тварина, ворог, і треба рятуватися; якщо ж коливання слабкі, - поблизу здобич, і можна нападати самому...

...Через чотири години після занурення батискаф досягнув дна на глибині 8 470 метрів, і ми почали поволі спливати. Надзвичайне нервово напруження притупило нашу спостережливість, і ми мріяли тільки про одне: якнайшвидше повернутися на палубу «Топорка» і відпочити. Проте ми й далі продовжували механічно стежити за показаннями приладів, дивитися в ілюмінатори. Коли до поверхні залишилося близько трьох кілометрів, у темряві знову з'явилися дві вогняні смужки. Несподівано вони метнулися в бік батискафа. Я ввімкнув прожектор - і величезне гостродзьобе страхіття на моїх очах перекусило власника двох вогняних ланцюжків.

- Він! - наче від болю скрикнув я, та перше ніж Румянцев встиг глянути в мій ілюмінатор, чудовисько і його жертва зникли.

- Хто - «він»? - спитав Румянцев, наляканий моїм криком.
 - Він, - слабким голосом повторив я. - Він... На іхтіозавра схожий...
- Румянцев ще раз глянув в ілюмінатор і знизав плечима.
- Може, привиділося?

Я нічого не відповів. У мене вже не було сил доводити й сперечатися. Невідоме чудовисько змучило мене, і я не мав більше сил мовчати.

Тоді я вирішив розповісти про свої спостереження і здогади всім. Якщо цією тасмницею океану зацікавляться тисячі людей у різних кутках земної кулі, можна не сумніватися: незабаром, як і багато інших речей, вона перестане бути загадкою.

Ось чому, повернувшись до Москви, я відклав на деякий час експедиційний звіт і наукові статті і написав те, що ви прочитали, хоч тасмниця лишилася нерозкритою.

Твір відшукав Микола КОВАЛЬЧУК, 2014.